

УДК 37(091)+159.9(091)+37.015.3

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЙ ГУМАНІЗМУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

П.П. Скляр

У статті стверджується наявність загальної тенденції розповсюдження гуманістичного руху у сучасному світовому освітньому просторі. На пострадянському просторі цей рух має стати вагомим чинником подоляння “директивності” в організації навчання й виховання особистості учня, врахування її самоцінності та індивідуальності. Зазначене можливо за умов відповідних гуманістичних зрушень у вітчизняній суспільній і педагогічній думці. Таким зрушенням має сприяти звернення до їхніх витоків, у тому числі й національних, ознайомлення з ними широкого загалу й перенесення їхніх надбань у практичну площину педагогічної діяльності й соціальної практики. Дж.-16.

Ключові слова: гуманізм, гуманізація освіти; свобода та добродійність, добро, любов, людяність, самовдосконалення, самоцінність, індивідуальність, самостійність особистості учня у навчально-виховному процесі.

Рух у гуманістичному напрямі триває у всьому світі. Працює Міжнародна академія гуманізації освіти, видаються журнали та збірники, створюються лабораторії, проводяться науково-практичні конференції тощо.

„Гуманістичний рух постав ... одним із чинників у зміні пріоритетів усього суспільства, так що воно сьогодні більш відкрито до безпосереднього досвіду, ніж було раніше”, – розмірковує Ю. Джендлін [6,209].

Проте й на початку XXI століття цей напрям ще не передав у повній мірі свої теоретичні й філософські засади решті суспільних наук таїнших дисциплін, не досяг розуміння необхідності подолання загальних тенденцій до “директивності” в організації навчання й виховання особистості учня, неврахування її самоцінності та індивідуальності, сучасних соціальних чинників впливу на неї. Виходячи з вищезазначеного, цілком зрозуміло, що настає потреба

зрушень у суспільній і педагогічній думці. Однак для того щоб глибоко зрозуміти сутність гуманістичної освітньої парадигми, необхідно звернутися до її витоків, у тому числі й національних, ознайомити з ними широкий загал, спробувати перенести їх з теоретичної у практичну площину, що суттєво покращить ситуацію, що склалася в освіті.

Трансформація суспільства, створення нової демократичної держави передбачає зміни у всіх сферах життя людини, тому оновленню суспільних відносин і перебудові всієї системи освіти сприятиме гуманізація й гуманітаризація навчально-виховного процесу. Однак ідеться про зміни не лише освітньої системи, зрозуміло, що вони не стануть ефективними без переосмислення філософії всієї соціальної системи, повернення її в бік людини, визнання людини найвищою цінністю суспільства. Останнім часом визнається пріоритетна роль гуманізації, яка відповідає загальнолюдським і національним цінностям і стає безперечною потребою для розвитку світової спільноти.

Гуманізм стає провідним принципом співдружності різних країн світу, про що свідчить записане в «Декларації прав людини», прийнятій ООН: «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах». Під гуманізмом у такому контексті розуміється повага до особистості, визнання цінності й гідності людини, її моральних і політичних прав.

На відміну від ставлення до людини як до засобу, приходиться інше: проголошується зміна акцентів – людина – мета, а не засіб, що передбачає, за М. Красовицьким, таке:

- перевага надається інтересам людини у законодавчій та виконавчій царині;
- моральні закони у стосунках між особистостями;
- гуманізація й гуманітаризація освітньої системи.

Проблема гуманізації актуальна для всієї світової системи освіти, у тому числі й для України. Однак слід зазначити, що не можна ставитися до гуманізації як до самоцілі, варто розглядати її як важливу моральну якість, що допоможе вивести з кризи освітню систему. Отже, можна дійти висновку, що гуманізація є умовою та засобом становлення гуманістичної спрямованості особистості, що розвивається.

Гуманістична педагогіка і психологія розглядають людину як унікальну й неповторну цінність, що має свої особливості розвитку. У зв'язку з цим розкриття потенціалу особистості, самореалізація та

самоактуалізація є найважливішим чинником становлення учнів, формування в них моральних і громадянських якостей. Разом з тим відповідно до таких поглядів необхідно поважати кожну людину, визнавати її індивідуальність, інтереси, погляди. Неможливо обмежувати будь-яку особистість у її життєвих і творчих пошуках, усією системою навчання й виховання стверджувати унікальність людини як такої.

На жаль, ще й до сьогодні у суспільстві й освіті переважають авторитарні підходи, що не визнають ідеї саморозвитку, нав'язують певні цінності, погляди, стандарти, тобто не виховують здатну на життя усучасному соціумі людину. Тому, на нашу думку, постала потреба звернутися до надбань гуманістичної науки, зокрема, вітчизняної філософії, педагогіки, психології тощо, аби не лише констатувати теоретичні зрушення у розгляді цих проблем, а й побачити шляхи впровадження цих ідей у практику навчання й виховання.

Вітчизняні витоки гуманістичних поглядів на людину сягають сивої давнини. Ще у дохристиянські часи людина усвідомлювала своє значення у світі як його центру, розуміла, що головною цінністю є свобода та добродійність.

У давній «Велесовій книзі» сказано, щоб люди добро творили. Творити добро – означає бути справжньою людиною, одухотвореною власним призначенням, яким наділила Природа.

Ці погляди, які віками закарбовувалися в історичній пам'яті народу, стали основою менталітету нашої нації. Абсолютними цінностями в такій системі координат стають добро, краса, правда, справедливість, мир і дружба.

Географічне становище нашої країни й спосіб обробки земель спричинили зміни у ставленні до особистості: у зв'язку із общинним способом життя особистісне у громаді нівелювалося. Дослідники вбачають у такому становищі витоки українського індивідуалізму, що пов'язується з омріяною ідеєю рівності, неприйняттям деспотизму. Дуалізм у підході до значення та ролі особистості у суспільстві не може не відбитися на поглядах українських філософів. Не варто також забувати про те, що території слов'ян межували з кочовими племенами, причому предки українців мешкали якраз у цих прикордонних областях, мабуть, тому сформувався особливе світосприйняття, що дослідники називають екзистенціально-кордоцентричним (від лат. cordis – серце).

Ознаками кордоцентричного світосприйняття є емоційне осмислення дійсності, життєлюбство, лірично-пісенне оформлення переживань, образно кажучи, перевага «серця» над «головою» [16].

Часи язичництва змінюються часами приходу до ідеології християнської моралі, згідно з якою зазнає змін і ставлення до людини.

Перші пам'ятки літератури фіксують погляди філософів на проблему гуманного ставлення до людини. Так, за Б. Грицюком [5], Іларіон у «Слові про закон і благодать» наполягає на гуманістичних підходах до підлеглих з боку князя й рівноправності народів; Данило Заточник у «Слові» обстоює ідею самоцінності людського життя, свободи окремої особистості в цьому антигуманному світі; Володимир Мономах у «Повчанні» говорить про необхідність впровадження принципів доброчинності й людинолюбства у міжкнязівські стосунки, а милосердя і доброчинності у стосунках між людьми.

У добу Відродження виникає оригінальна система навчально-виховних закладів, навколо яких згуртовуються талановиті філософи того часу (Л. Баранович, І. Гизель, Л. Зизаній, Ф. Прокопович та ін.). Головним надбанням освітньої системи стає гуманне ставлення до учнів і можливість отримати освіту представникам будь-якого прошарку населення. Такий підхід дозволяє зробити висновок про те, що найважливішим принципом у підході до людини, хоча б у системі навчання й виховання, у той час є гуманістичний.

Так, Стефан Яворський, викладаючи курс «Психологія, або трактат про душу», ще в 1691-1693 роках оперує словом «психологія» (*psychiologia*, у перекладі: психологія), намагаючись науково пояснити предмет психологічного знання [2,25]. Феофан Прокопович у праці «Про трактування афектів душі» стверджує, що людська душа пізнає добро і зло за допомоги відповідного афекту або емоції, джерелами яких, на його думку, є любов, що має призначення – бажати добра та не бажати зла [Там само]. Ф. Прокопович пропонує так організувати навчальний процес, щоб виховати відповідні емоції, показавши, що добро притаманно людині, а зла треба уникати. Продовжує розвивати ці думки Стефан Калиновський, наполягаючи на пріоритеті морального виховання у формуванні особистості й підкреслюючи при цьому провідну роль вихователя [2,28]. Підсумовує надбання філософсько-психологічної думки викладачів Києво-Могилянської академії Георгій Кониський, учитель Григорія Сковороди. Одним із перших він

осмислює поняття «свободи волі», яке, за Г. Кониським, «виявляється в тому, що людина може діяти або залишатися бездіяльною, ненавидіти або бути байдужою до зла, проте не може його не любити; тому воля людини спрямована до добра» [2,31]. Пошуки української психологічної думки XVII-XVIII ст., пов'язані із пізнанням людини як такої, сенсу її життя, та досягнення справжнього щастя стають підґрунтям для виникнення унікальної філософської системи Григорія Сковороди.

Традиції гуманізму підтримані та розвинуті й у Запорізькій Січі за часів Гетьманщини. Не залишають їхнього осмислення й впровадження видатні діячі української культури, зокрема, Г. Сковорода, Т. Шевченко, М. Костомаров, І. Франко, К. Ушинський, М. Грушевський. Можна сказати, що вони стали провідними ідеями найбільш талановитих представників української нації, що визнається у всьому світі.

Г. Сковорода надає великого значення самовдосконаленню, під яким розуміє пізнання себе з трьох боків – людських рис, що відрізняють нас від тварин, індивідуальних і національних особливостей. Визначальну роль у розумінні людини, на думку філософа, відіграє його «сродна» або «споріднена праця». Аби зрозуміти особистість, необхідно зрозуміти психологію її «серця». Особливу увагу приділяє Г.Сковорода осмисленню роботи вчителя й лікаря, яких вважає «служителями природи», найбільш наближеними до розуміння природи людини.

Отже, не варто забувати, що принци гуманізму завжди був провідним для вітчизняної філософії. Згадаймо одну з порад Г. Сковороди: «Розум завжди любить до чогось братися, і коли він не матиме доброго, тоді звертатиметься до поганого». Однак якщо б ми були добре знайомі зі спадщиною наших мислителів, мабуть, не треба було б сьогодні впроваджувати гуманітаризацію освіти. Утім, повернімося до роздумів Г. Сковороди, який створив учення про мікрокосм і макрокосм. На його думку, лише збагнувши мікрокосм, тобто людину, можна осягти весь світ, тобто макрокосм: «Пізнай самого себе, і ти пізнаєш весь світ». Особливу увагу філософ приділяв питанню внутрішньої свободи особистості («духовна ж людина є вільною») та моральним чинникам поведінки людей («не може не блудити нога твоя, коли блудить серце»).

Для Т. Шевченка як митця конкретна людина, на думку Б. Грицюка [5], є самоцінністю, а свобода – головною умовою буття. У

своїх творах він закликає до створення суспільства на гуманних засадах, у якому нормою особистих і суспільних стосунків стане правда, людяність, добро й справедливість. І. Франко зауважує, що щастя для людини тісно пов'язане зі співіснуванням з іншими в громаді, родині, нації. Лише людяність як основний принцип стосунків між людьми може привести суспільство до позитивних змін.

Гуманістичні ідеї К. Ушинського [15] є не лише теоретичні («Дитячий світ», «Педагогічна поїздка по Швейцарії», «Людина як предмет виховання»), а й свого часу впроваджувалися у навчально-виховний процес.

У XIX столітті постала потреба якісних змін у науці, зокрема філософській, необхідність обґрунтувати гуманістичні підходи до людини, увести в обіг поняття особистості, підготувати основи для виникнення гуманістичної психології.

Першоджерелами української гуманістичної психології, на думку В. Летцева, можна вважати надбання персонологічної школи кінця XIX – початку XX століття.

Розробки проблем особистості у філософській психології та антропології цього періоду в Україні пов'язані з іменами М. Грота, В. Зеньковського, Г. Челпанова, П. Юркевича. Схарактеризуймо погляди представників персонологічної спадщини, користуючись дослідженнями В. Летцева [10;11].

П. Юркевич на противагу панівному фізіологічному підходу до вивчення людини пропонує вивчення внутрішнього, духовного світу, який постійно розвивається й вдосконалюється. Учений обстоює думку про те, що справжня людина ховається у глибині свого «Я», яке розкривається лише через внутрішній досвід, стаючи джерелом душевного життя.

Г. Челпанов уводить у науковий обіг поняття «суб'єкта – субстанції», який вважає справжнім предметом психології, таким чином одним з перших розбудовуючи суб'єктивну проблематику в психологічній науці. У часи панування натуралістичної концепції вчений виборює ідею провідного значення людини та її психіки, трактуючи психічне не лише як відбиток фізичного. Г.Челпанов звертає увагу на індивідуальну психологію, акцентуючи на тому, що треба переосмислити її методологію та методи вивчення особистості. Науковець одним із перших у вітчизняній науці розділяє психологію та

педагогіку, зауважуючи, що кожна із цих наук має свою специфіку та методи дослідження. Так, Г. Челпанов стверджує, що педагогіка має свій предмет та ґрунтується на лише на психологію, а й на філософській етиці, яка висвітлює ідеали виховання, а психологія може тільки вказати на засоби, за допомоги яких досягається мета [12]. Можна сказати, що Г.Челпанов започатковує актуальну нині науку, яка називається філософія освіти.

М. Грот у 1890 році дійшов висновку, що «людина є носієм усесвітніх начал, одним з утілень світового розуму, але водночас вона й особистість, своерідна і суб'єктивно цільна індивідуальність» [Цит. за: 10,15].

Питання розвитку самосвідомості є основоположними для досліджень М. Грота, який трактує розвиток психіки саме через розвиток свідомості у широкому значенні цього поняття. Велику роль у процесі розвитку свідомості вчений визнає за мовленням, оскільки, на його думку, саме через мовлення об'єктивуються інтелектуальні явища. «При цьому, – зауважує В. Яровицький, – із подальшим розвитком самосвідомості людина все більше звільнюється від середовища, центр тяжіння в орієнтації психіки зміщується від пасивності до активності, від психічного життя до психічної діяльності» [12,50]. У наукових статтях М. Грота висвітлюються також проблеми психічної енергії й свободи волі та їхнє співвідношення. Він стверджує, що свідомість і самосвідомість є продуктом психічної енергії, а тому воля людини свободна. Психічна енергія є активною силою, самодіяльністю душі, яка долає пасивні сили. У такий спосіб М. Грот науково обґрунтовує свободу волі людини.

Погляди В. Зеньковського на «виникнення» або розкриття особистості змушують замислитися над розв'язанням проблеми її соціальної та позасоціальної детермінації.

Згідно зі Г. Шпетом, «Я» – вільне, бо у всьому залишається самим собою. В. Зінченко, аналізуючи погляди психолога, підкреслює, що він вважає «відкриття себе реального, тобто відкриття у дії, у вчинку» однією із найважливіших умов розвитку особистості, що забезпечує її «свободну дію» [8,8]. Для Г. Шпета головним у психології є навіть не пояснення, а розуміння особистості, її переживань, свідомості та самосвідомості. Вивчаючи особистість, Г. Шпет аналізує поняття історичної та культурної самосвідомості, формування яких пов'язує не з

фізіологічними процесами, а з емоційними переживаннями, викликаними етнічними та культурними цінностями. Таким чином, як стверджує В. Яровицький, він критикує натуралістичні методи у психології, надаючи перевагу культурно-історичному підходу в дослідженнях свідомості особистості [12].

На жаль, радянський період здебільшого перервав теоретичні дослідження в царині персонологічної психології, бо наука не була пов'язана з попередніми ідеями й навіть найпрогресивніші з них були відкинуті, тому потрібно мати на меті ліквідацію подібних прогалин, чим нині й опікуються сучасні науковці.

У ХХ столітті становлення й розвиток гуманістичної науки відбувається, перш за все, в Америці та Європі. Проте незважаючи на тоталітарну систему, заборону розробок у цій галузі, в Україні виникають осередки гуманізму, зокрема, в інституті психології під керівництвом Г. Костюка або у Павлівській середній школі, яку очолив В. Сухомлинський.

Прикладом гуманності як провідного принципу педагогічної діяльності стала система роботи, яку запровадив В. Сухомлинський [13;14] у своїй школі, що ґрунтувалася на принципах загальнолюдської моралі.

Першоосновою педагог вважав гуманізацію міжособистісних стосунків між учителями й учнями, між учнями, для нього гуманне ставлення до інших набуває рівня громадського обов'язку кожної людини. Людські почуття, на його думку, мусять приводити до високоморальних вчинків, які свідчать про повагу до людської гідності, а також бути запорукою духовно-морального прогресу суспільства.

Навчально-виховна робота, до якої В. Сухомлинський залучав учнів, проходила у формі бесіди, діалогу й стала джерелом для реалізації ідей гуманізації педагогічного процесу.

Основні гуманістичні риси педагогічної системи В. Сухомлинського пов'язані з проголошенням самостійності особистості учня у навчально-виховному процесі, взаємодії активних і рівноправних його суб'єктів. Велику увагу в своїх творах В. Сухомлинський приділяє питанню трудового виховання, широко розкриває проблеми виховання колективу, питання навчальної роботи в школі та критерії оцінки її якості, ролі учителя як у озброєнні учнів

знаннями, уміннями і навичками, так й в особистісному їхньому становленні, на що звертає увагу дослідник його творчості Л. Бондар [3].

У своїй творчості В. Сухомлинський закликає пробуджувати в людині (дитині, батьків, педагогів тощо) “бажання вкласти свої духовні сили у творення щастя для іншої людини”, розвивати здатність “бачити поруч себе людину, брати близько до серця її радощі і горе, тривоги і хвилювання” [13;14]. У доброті і чуйності він бачить не слабкість, а силу, бо, за його словами, “безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбство, а себелюбство – джерело жорстокості” [14,121]. Наголошуючи на цьому, В. Сухомлинський зазначає, що він не виступає в ролі пропагандиста абстрактного гуманізму як такого. “Не можна бути добрим і чуйним взагалі, – пише він у “Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості”, – доброта і чуйність становлять моральне багатство, якщо ці якості – вражають непримиренність до зла, пороків, несправедливості в усіх і всіляких її проявах”[14,121].

В. Красновський, аналізуючи думки М. Богуславського [1] та І. Буєвої[4], звертає увагу на те, що визначенням змісту освіти та виховання у В.Сухомлинського стає гасло, висунуте вперше в працях Дж. Дьюї (“Школа і суспільство”, “Демократія і освіта”[7]): “Від дитини до світу і від світу до дитини”. В останні роки життя В. Сухомлинський підходить до створення “школи самореалізації суспільства”. У пізній спадщині В. Сухомлинського стверджується: “виділення кола моральних норм, схвалених усіма суб'єктами освітньої діяльності, організація різноманітних видів діяльності школярів, підштовхування вихованця з боку вихователя до ситуації морального вибору, що має сприяти з'ясуванню ним самим своєї моральної позиції, створення такої моделі колективу, де домінантою виступає не “Ми”, а автономне “Я”, визначення умов залучення дитини до колективу з унеможливленням травмування його особистості, виділення спеціальних “відкритих” просторів, де вихованець міг би побути поза колективом, формування у дитини вміння перебувати на самоті” [Цит. за 9,84].

Отже, можна стверджувати, що українська освіта має глибокі гуманістичні коріння, у центрі яких завжди є особистість того, хто навчається, визначення ролі її праці й творчості, самопізнання і самовдосконалення, духовної діяльності як чинників формування особистісних якостей ЛЮДИНИ. Сучасне осмислення й широке

використання цих людиноцентристських принципів в організації роботи системи освіти має стати дієвою відповіддю на реалізацію завдання підвищення її ефективності, яка й полягає у всебічному розквіті та наданні можливості самореалізації ОСОБИСТОСТІ.

Література

1. Богуславський М. В. Школа самореалізації особистості у трактуванні В. О. Сухомлинського / М. В. Богуславський // Директор школи. – 1998. – № 26. – С. 3.
2. Болтівець С. І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика : монографія / С. І. Болтівець – К. : Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. – 302 с.
3. Бондар Л. С. Педагогічна культура вчителя як основа його професійної компетентності у творчій спадщині В. О. Сухомлинського / Л. С. Бондар // Психологія і педагогіка. – 2006. – № 3 (52). – С. 13–18.
4. Буєва І. І. Гуманізм – основа взаємин у школі В. О. Сухомлинського / І. І. Буєва // Директор школи. – 1998. – № 26. – С. 4.
5. Грицюк Б. Ідеї гуманізму в українській педагогіці / Б. Грицюк // Рідна школа. – 1999. – № 7-8. – С. 6–9.
6. Джейндлін Ю. Успіхи і проблеми гуманістичної психології вільним / Ю. Джейндлін // Гуманістична психологія : антологія : у 3 т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 206–221.
7. Дьюї Дж. Демократія і освіта : пер. з англ. / Дж. Дьюї – Львів : Літопис, 2003. – 294 с.
8. Зинченко В. П. Общество на пути к «человеку психологическому» / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2008. – № 3. – С. 3–10.
9. Красновський В. М. Гуманістичні підходи в освіті: історичний огляд / В. М. Красновський // Культурологічні та психолого-педагогічні аспекти гуманізації освіти. – К. – Рівне., 2003. – Вип. 2. – С. 76–88.
10. Летцев В. «Він ніби народився бути професором» / В. Летцев // Психолог. – 2005. – № 6. – С. 12–15.
11. Летцев В. Проблема особистості в перспективі її розробки / В. Летцев // Психолог. – 2004. – № 45. – С. 4–5.
12. 100 великих психологов / авт. сост. Яровицкий В. – М. : Вече, 2007. – 432 с.
13. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5т. / В. О. Сухомлинський; ред. кол. О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. – К., 1976. – Т. 1-5.
14. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський; ред. кол. О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. – К., 1976. – Т. 1. – 654 с.
15. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: в 6 т. / К. Д. Ушинский. – М. : Педагогика, 1990. – Т. 1-6.

16. Штифурак В. Ідеї гуманізму в національній системі виховання / В. Штифурак // Рідна школа. –1999. – № 4-5. – С. 4–15.

В статье утверждается наличие общей тенденции распространения гуманистического движения в современном образовательном пространстве. На постсоветском пространстве это движение должно стать весомым фактором преодоления “директивности” в организации обучения и воспитания личности учащегося, учета ее самоценности и индивидуальности. Отмеченное возможно при условии соответствующих гуманистических изменений в отечественной общественной и педагогической мысли. Таким изменениям должны содействовать обращения к их источникам, в том числе и национальным, ознакомление с ними широкой общественности, перенесение их опыта в практическую плоскость педагогической деятельности и социальной практики. Ист. -16.

Ключевые слова: гуманизм, гуманизация образования; свобода и добродетель, добро, любовь, человечность, самосовершенствование, самоценность, индивидуальность, самостоятельность личности учащегося в учебно-воспитательном процессе

This article confirms the availability of the general tendency of the humanity movement spreading in the contemporary world educational expanse. On the post Soviet territory this movement has to be an important reason for “deregative” overcoming in the process of a pupil’s character formation and education, taking into consideration its virtues, values and personality. Mentioned above could be fulfilled due to certain humanistic changes in domestic public and pedagogical thought. These changes have to be supported by the national sources, which must be studied thoroughly and the best should be used in practice of the pedagogical and social activities.

Key words: humanism, humanity of education, freedom and goodwill, virtue, love, humanity, improving one’s knowledge, self-estimation, personality, pupil’s individuality in the educational process.

Скляр П.П. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ, Україна)

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор В.В. Борисов